

ՎԻՇԱՊԱԶԱՐԴ ՎՃՆՈՑՆԵՐ

Աստղիկ Իսրայելյան*

18–19-րդ դդ. և 20-րդ դարի սկզբի հայկական մետաղե (ոսկի, արծաթ, ոչ թանկարժեք մետաղ) զարդերից են «վիշապներով» վզնոցները, որոնք տարածված են եղել Կարինում, Կարսում, Ախալքալաքում, Ախալցխայում, Ալեքսանդրապոլում, Բայազետում, Սասունում, Մուշում, Շատախում, Արճեշում, Թիմարում, Զիլանում, Վանում, Դիարբեքիրում, Թիֆլիսում: Վզնոցների վիշապիկները պատրաստված են ձուլման եղանակով, կախիկները՝ ձուլման, դրվագման, զուգաթելի և հատիկազարդման եղանակներով, ունեն ակներ: 18–20-րդ դդ. վզնոցների վիշապիկները անփոփոխ ձևով գալիս են առնվազն Ք.ա. 7-րդ դարից, որի մասին է վկայում Զիվիեյի պեղումներից գտնված նմուշը: Ներկայացվող վզնոցներն ունեն բուսանալիչեր, մեղուներ, բզեզներ, նորալուսին և ձկներ խորհրդանշող կախիկներ: Մրանք գաղափարական իմաստով կապվում են վիշապի հետ:

Հայկական մշակույթում վիշապներ են պատկերվում տարբեր նյութերից պատրաստված առարկաների վրա, մանրանկարներում և քարե քանդակներում: Վիշապի կերպարի հետ կապված հավատալիքները և ջրամբարների պաշտամունքը բնորոշ են արհեստական ոռոգում ունեցող երկրագործ ժողովուրդներին:

Բանալի քաներ. վզնոց, վիշապ, ձուկ, ջուր, լուսին, ձուլում, մանրարուրք, հատիկազարդում, դրվագում, բուժում, հարստություն:

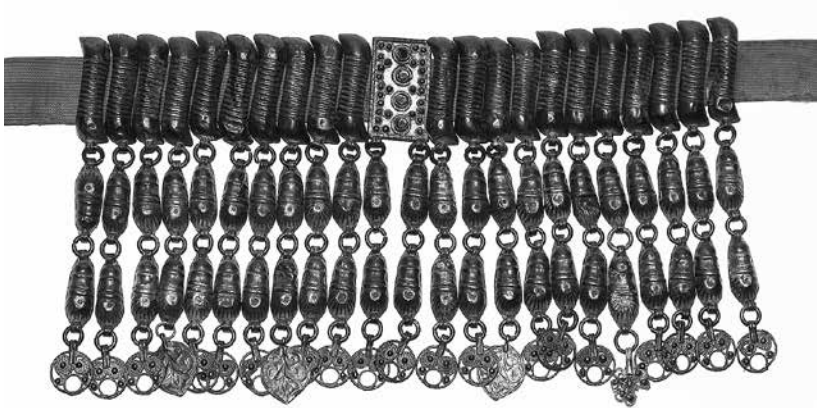
18–19-րդ դդ. և 20-րդ դարասկզբի հայկական ազգային տարազն ամբողջացնող զարդերից են «վիշապներով» մետաղե (ոսկի, արծաթ, ոչ թանկարժեք մետաղ) վզնոցները: Վիշապների բազմապիսի պատկերավորումները հանդիպում են ասեղնագործության, գորգագործության, մետաղագործության, քարագործության մեջ, միջնադարյան ձեռագիր մատյանների մանրանկարներում և այլուր: Վիշապները լայն տարածում են ստացել նրանց վերագրվող գաղափարական տարբեր իմաստի շնորհիվ:

Հայաստանի պատմության թանգարանում պահվող առարկաների, լուսանկարների և գեղանկարների հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ վիշապազարդ վզնոցները, հիմնականում, օգտագործվել են Կարինում,

* Հայաստանի պատմության թանգարանի ազգագրության բաժնի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու:

Նկ. 1. Վզնոց (ՀՊԹ, N 5009), արծաթ, XIX դ., Վանի գավառ, Վանի նահանգ:

Նկ. 2. Վզնոց (ՀՊԹ, N 4577), արծաթ, XIX դ., Շատախ/Թաղ, Վանի գավառ, Վանի նահանգ:

Նկ. 3. Վզնոց (ՀՊԹ, N 5001), արծաթ, XVIII դ., ք. Կարին:

Կարսում, Ալեքսանդրապոլում, Ախալքալաքում, Ախալցխայում, Թիֆլիսում, Բայազետում, Սասունում, Մուշում, Շատախում, Արճեշում, Թիմարում, Զիլանում, Դիարբեքիրում, Վանում: Վզնոցների ընդհանուր կառուցվածքը ամենուր նույնն է, սակայն կատարման նրբությունների որոշակի տարբերություններ ունեն և, որպես կանոն, կազմված են երեք կամ չորս շարքից: Վիշապները գրավում են առաջին՝ վերևի շարքը, պատրաստված են ձուլման եղանակով և ունեն ուղղահայաց դիրք: Նրանք երկու տեսակի են. առաջինը՝ երկգլխանի վիշապներն են, գլուխները վերևում և ներքևում հակառակ կողմեր են նայում, իրանին ուռուցիկ գծանախ-

շերով կամ շեղանկյունաձև, կետիկներով նախշեր կան (լուս. 1): Մի քանիսի բերանը բաց է, աչքը երկարավուն է կամ ուռուցիկ կետով է արտահայտված. այս տեսակին է պատկանում նաև Զիվիեյի պեղումներից գտնված ուրարտական ժամանակաշրջանի վզնոցը, որին կանդրադառնանք քիչ հետո:

Երկրորդ տեսակի, նույն դիրքով շարված ձուլածո վիշապիկների գլխիկներն ընդգծված չեն, նրանք ունեն հակառակ կողմեր նայող սրվող ծայրեր, աչքերը երբեմն ուռուցիկ կետեր են, երբեմն արտահայտված չեն (լուս. 2): Բոլոր վիշապիկները, նրանց շարքի կենտրոնում ու ծայրերին անցկացված մյուս զարդերը, հակառակ երեսի տափակ ձողիկներով հագնվում են ժապավենին: Վզնոցի կենտրոնի զարդը սովորաբար ակներով է, լինում է քառանկյունաձև, ձվաձև ծաղկանման կամ ոճավորված խաչանման, երբեմն՝ վերադիր մանր վարդակներով: Վզնոցի հորիզոնական շարքերը միանում են օղակներով կամ միաժամանակ օղակներով ու փոքր վարդակներով՝ զարդարված գուգաթելով և վերադիր կետանախշերով ու գնդիկներով: Երկրորդ, իսկ երբեմն երկրորդ ու երրորդ շարքերը ոճավորված միջատների կամ կոկոնների նման ձուլածո զարդեր ունեն, իսկ վերջին շարքը բաղկացած է «նորերից»՝ նորալուսնի խորհրդանիշը հանդիսացող կախիկներից կամ նշաձև կախիկներից՝ բոլորը պատրաստված գուգաթելով, հաճախ՝ նաև վերադիր գնդիկներով: Զարդերից շատերի տակի կախիկները բացակայում են կամ մասամբ են պահպանվել: Հակառակ կողմեր նայող գլխիկներով վիշապիկներով վզնոցները տարբերվում են երկրորդ շարքի կախիկներով, որոնք երբեմն ձուլածո ձկներ են (լուս. 3): Սրանք բոլոր վզնոցների հիմնական բաղադրիչներն են: Բացի դրանցից, վիշապավոր վզնոցները այլ տարրեր էլ են ունենում, ինչպես օրինակ տերևանման ոճավորված կախիկներ, ուլունքաշարեր և այլն: Ի դեպ, թե՛ վիշապագլուխ մասերով և թե՛ ավելի ընդհանրացված՝ սրվող ծայրով վիշապիկները թուրքերն անվանել են «տզրուկներ» (sülük) և այդ թուրքերեն անվանումները երբեմն տարածվել են Արևմտյան Հայաստանում, իսկ հետագայում գրանցվել են Պատմության թանգարանի մատյաններում: Վիշապներ խորհրդանշող զարդերը տզրուկի նմանեցնելը թուրքերի կողմից հասկանալի է: Նրանց համար «վիշապ» հասկացությունն օտար է, քանի որ նրանց հավատալիքներում այդպիսի արարածներ չկան: «Վիշապ» են ունենում ռոռզվող՝ հատկապես արհեստական ռոռզման կարիք ունեցող երկրագործ ժողովուրդները: Ինչպես գրում է Վ. Իվանովը. «Վիշապի կերպարը... գլխավորապես ի հայտ է եկել վաղ շրջանի այն պետությունների առասպելաբանություններում (Շումեր, Եգիպտոս, Ուգա-

Նկ. 4. Վզնց, ոսկի, Ք.ա. VII դ., Զիվիև: *Stén Ghirshman R., Iran: Protoiranier, Meder, Achämeniden. München: C. H. Beck, 1964, p. 115.*

րիթ, Հնդկաստան, Չինաստան, Ճապոնիա, Մեքսիկա), որոնց մեծ մասի տնտեսությունը հիմնված էր արհեստական ռոռզման վրա (այսպես կոչված իռիզացիոն կամ հիդրավիկ հասարակություններում), դրա շնորհիվ հատուկ նշանակություն էր ստանում ավելի վաղ շրջանից ժառանգված ջրամբարների պաշտամունքը՝ կապված վիշապի հետ: ...Վիշապի կապը բերքի, պտղաբերության հետ կրկին իմաստավորվում էր այնպես, որ վիշապը հանդես էր գալիս որպես դրական սկզբի մարմնավորում՝ որպես այնպիսի օգնական, որը մարդկանց ջուր է տալիս և հարստություն»¹: Իսկ տգրուկներ միայն բժշկության մեջ էին օգտագործում հայերը: Վիշապի գաղափարը Հայաստանում տարածված է ժողովրդական հավատալիքներում և, ինչպես նշվեց, դեկորատիվ արվեստի որոշակի ճյուղերում, այն, առհասարակ, բնորոշ է հայկական մշակույթին: Վիշապները հավատալիքներում տարբեր կերպարանքներով ու գործառույթներով են հանդես գալիս: Ինչ վերաբերում է երկզվիսանի վիշապներով վզնոցների վաղեմությանը, կրկին անդրադառնանք Ք.ա. VII դարի Զիվիեյում (վայր Ուրարտական թագավորությունում. նաև Զիվան կամ Զուանի՝ հավանաբար Մաննա երկրամասում: Հիշատակվում է ուրարտական արձանագրություններում²) դամբարանից հայտնաբերված նմուշին, որի վիշապները ոչ թե

1 *Иванов В. В., Дракон. – В кн.: Мифы народов мира, т. 1. М., 1991, с. 394.*

2 *Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Սյր. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 308:*

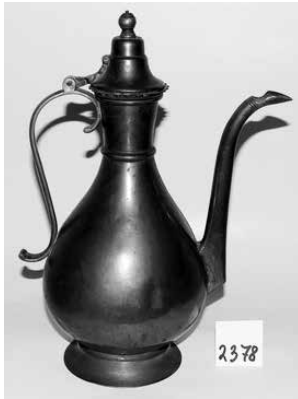

Նկ. 5. Զգեստ (ՀՊԹ, N 1679), թավիշ, մետաքս, ոսկեթել, 1850-ական թթ.,
 ք. Ախալցխա: Տեն Հայկական տարագ, XVIII-XIX դդ., Ալբոմ-կատալոգ,
 Երևան, Հայաստանի պատմության թանգարան, 2014, էջ 21:

նման են, այլ ճիշտ և ճիշտ, առանց որևէ տարբերության, ունեն 18–20-րդ դդ. վիշապների ձևը՝ երկու հակառակ կողմեր նայող գլուխներով, իրանին ուռուցիկ գծիկներով, սակայն սրանց միջև վերադիր հատիկներով ուլունքներ են շարված, որոնց մասին Ռոման Գիրշմանը գրում է, թե հատիկազարդումը բնորոշ է ուրարտական ոսկերչական արվեստին (լուս. 4)³:

Բուսականության հետ կապի, բնության զարթոնքի ու ծաղկունքի, լիության և բարիք բերելու իմաստ ունեցող վիշապը ճոխ ձևավորումով է հանդես գալիս Ախալցխայում՝ կարինցի վարպետի 1850-ական թթ. հատուկ պատվերով կարված զգեստի (ՀՊԹ, N 1679) վրա (լուս. 5): Կանաչ թավշե (կարմիր մետաքսե աստառով), լայնաթև, երկար վերնազգեստի առջևի բացվածքի երկու կողմերում և թևքերին ոսկեթելով ասեղնագործված են բաց բերաններով, լեզուները դուրս հանած, դեպի վեր բարձրացող, ոլորվող իրանով, ամբողջովին ծաղկազարդ մեկական վիշապ: Հագուստի բոլոր երիզները՝ գրպանները ներառյալ, կրկին ոսկեգույն

3 Ghirshman R., Iran: Protoiranier, Meder, Achämeniden. München: C. H. Beck, 1964, pp. 114–115.

Նկ. 6. Սափոր (ՀՊԹ, N 2378), պղինձ, XVIII դ., ք. Կարին:

Նկ. 7. Շերեկի (ՀՊԹ, N 6337), արծաթ, 1848 թ., ք. Կարին:

բուսանախշեր ունեն, իսկ ետևի կողմում նուրբ ծաղկանախշերից կազմված ծաղկաման է ասեղնագործված, որի մեջից դուրս են գալիս բոլոր կողմերն ուղղված ծաղկանյուղեր՝ տարբեր ծաղիկներով և կոկոններով: Հագուստի վերևի հատվածում նույնպես ծաղիկներով և դեպի ներքև սրվող ուրվագծով նախշ կա: Զգեստը, հակառակ ընդունված կարգի, կրել են առանց գոգնոցի: Հատուկ են ընտրված նաև կանաչ ու կարմիր գույները, որոնք կյանքի, արևի, ուրախության ու հարության խորհրդանիշներ են՝ ներդաշնակված վիշապի գաղափարական իմաստի հետ: Գր. Ղափանցյանն անդրադարձել է այս կապին. նրա բնորոշմամբ վիշապները (խոսքը քարակոթող վիշապների մասին է) գարնանային կանաչի հնագույն աստվածության բովանդակության արտահայտությունն են, ավելի ճիշտ՝ բնության կանաչագարդման, առատության, պտղաբերության և երկրագործության պաշտամունքի՝ գուցե կապված ոռոգման հետ⁴: Ոռոգման հետ կապը, ինչպես նշվեց, կասկածից վեր է:

Բույսերի ու վիշապների սերտ կապի արտահայտություններից են նաև հայկական զարդարվեստում ընդունված, նրբագեղ, շուշանի նմանությամբ ձևավորված վիշապները, որոնցում մեկտեղվում են ծաղիկն ու վիշապը. այսպիսի բազմաթիվ օրինակներ կան մանրանկարներում (օր՝ Սշո ճառընտիր, Ավագ վանք, Երզնկա, 1200 թ., ծաղկող՝ Ստեփանոս⁵) և միջնադարյան քարե քանդակներում (ինչպես, թեկուզ, Եղեգիսի Սուրբ Կարապետ եկեղեցու լուսամտի գլխի զույգ վիշապները⁶): Վիշապ-շուշաններ ունեն 18–19-րդ դդ. մետաղե սափորների բռնակները (ՀՊԹ, N 2378

4 *Капанцян Гр.*, О каменных стелах на горах Армении. Ереван, 1952, с. 19–20.

5 *Քյուրքչյան Ա., Բագն (Խաչերեան) Հր.*, Հայկական զարդարվեստ, Երևան, 2010, էջ 104:

6 Նույն տեղում, էջ 55:

պղնձե սավոր, Կարին 18-րդ դ.) (լուս. 6), շերեփները (ՀՊԹ, N 6337, շերեփ, արծաթ, Կարին, 1848 թ.⁷) (լուս. 7) և այլն: Սակայն իրական ծաղկի և երևակայական վիշապի ամենասակնառու կապը «վիշապագլուխ» կոչվող մանուշակագույն, երկշորթ բաժակով ծաղիկներն են (լատիներեն, անգլերեն և գերմաներեն լեզուներով՝ *Dracocephalum*, *Dragonhead*, *Drachenkopf*), որոնք նման են նշված շուշանաձև վիշապներին⁸:

Քանի որ վիշապը գաղափարական իմաստով անմիջականորեն կապվում է բնության ու բուսականության հետ, պատահական չէ, որ վզնոցների վիշապներին միանում են «բզեզները», գուցե «կոկոնները» կամ «մեղուները», ակնհայտ բուսասանիւշերով տարրերը, որոնք բոլոր կենդանի բնությունն են խորհրդանշում:

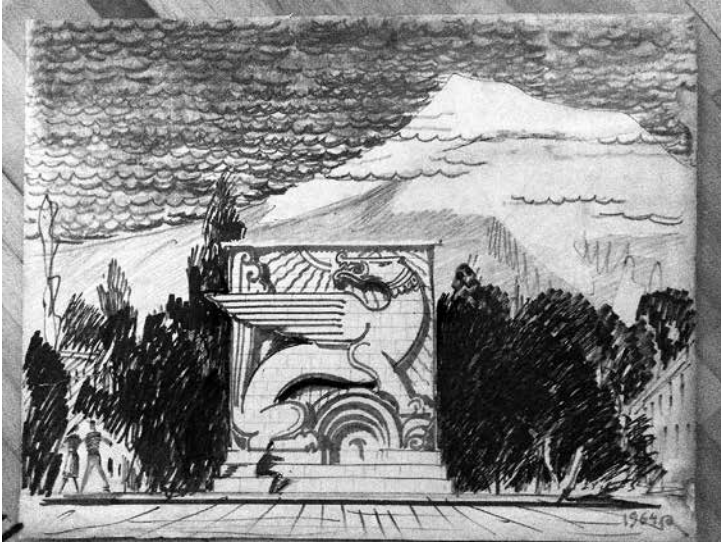
Նկ. 8. Ջրհորդաններ, XIX դ. սկիզբ, ք. Ախալցխա:

Նկ. 9. Ջրհորդան, 2011-2012 թթ., ք. Երևան, Հանրապետության փողոց:

Ջրի ու վիշապի բառացի կապն են արտահայտում վիշապաձև ջրհորդանները: Ամենացայտուն օրինակներից են Կարինից Ախալցխա տեղափոխված հայերի 19-րդ դարի առաջին կեսին կառուցած տների մետաղե ջրհորդանները, որոնք վիշապներ են՝ հաճախ բերանները բաց, լեզուները դուրս հանած, ինչպես զգեստի վիշապներն են: Նրանց կողերին ջրի խորհրդանիշը հանդիսացող ալիքաձև նախշեր կան. ներքևից նայողին թվում է, թե այդ վիշապները ճախրում են (լուս. 8): Արևմտյան Հայաստանում ընդունված են եղել այսպիսի ջրհորդանները: Ի դեպ, վերջերս՝ 2011–2012 թթ. Երևան քաղաքում ևս հայտնվեցին վիշապ-ջրհորդաններ, որոնք, սակայն, գտնվում են շինության ներքևի մասում՝ գետնից քիչ բարձր և լակոնիկ ոճավորում ունեն՝ ամենուրեք վիշապ խորհրդանշող Տ-ի նման (լուս. 9): Վիշապի առասպելական կապը ջրի հետ մարմնավորվել է

7 Մուշեղյան Ե., Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածուների, Երևան, 2009, էջ 21:

8 www.mnp.am/red_book_fauna/arm/p_533.htm

Նկ. 10. Ցայտադրյորի էսքիզ, 1964 թ.,
հեղինակ՝ ճարտարապետ Ռ. Իսրայելյան:

ճարտարապետ Ռ.Իսրայելյանի 1960-ական թթ. նախագծած աղբյուրներում, որոնք, սակայն, չեն կառուցվել: Այդ աղբյուրներից մի քանիսի վիշապները վզնոցներ են կրում և հաստատում ջուր-վիշապ-վզնոց կապը (լուս. 10):

Վիշապի ու ջրի կապի մասին, երևի, ավելի ճիշտ կլիներ սկսել ամպերից: Ինչպես գրում է Ս. Հարությունյանը. «...Առասպելաբանության մեջ վիշապը փոթորկի, պտուտահողմի և փոթորկալից ամպի անձնավորումն է, հենց ինքը փոթորիկը, պտուտահողմն ու ամպը...»⁹: Եվ այդ ամպի տեսքով էլ այն գործվել է որպես գորգի զարդանախշ: Ինչպես արդեն նշվեց, ջրի, պտղաբերության ու բերքի կապի շնորհիվ է վիշապը դրական հատկություններով հանդես գալիս, բարի արարած համարվում ու պատկերվում բարիք բերելու նպատակով:

Ձկների հետ վիշապի կապը ուղղակիորեն արտահայտվում է ձուկ-կախիկների առկայությամբ՝ ամրացած հատկապես կարինցի վարպետների պատրաստած վզնոցների «վիշապիկների» տակից (դեռ չսասած ձկնաձև քարե վիշապները): Ձուկը ևս տարբեր գաղափարներ է խորհրդանշում, որոնցից առաջին հերթին կարելի է նշել պտղաբերությունը և բազմացումը: Գր. Ղափանցյանը գրում է, որ շումերական ձուկ գաղափարագիրը արտահայտում էր «պտաբերություն» և «բազմացում» հասկացու-

9 Հարությունյան Ս., Հին հայոց հավատալիքները, պաշտամունքն ու դիցարանը, Երևան, 2001, էջ 85:

թյունները և որ այդ իմաստները պահպանվել են մինչև այժմ¹⁰: Այն նաև հարստություն է խորհրդանշում. մինչև այժմ էլ Չեխիայում ձկան խոշոր թեփուկ են դնում դրամապանակում, որպեսզի դրամը չպակասի: Չինաստանում ձուկը հարստության խորհրդանիշներից էր¹¹:

Ձկանը վերագրվող պատկերացումների մասին հիշողություններ են պահպանվել Ախալցխայում. ձկան օգնությամբ անցկացնում էին հարբածությունը, իսկ դեղնախտը բուժելու համար ջրի մեջ ձուկ էին գցում և այդ ջրով էին լողացնում հիվանդին¹²: Ըստ Ա.Ի.Ռոբակիձեի, Ծալկայի շրջանում Կարինից վերաբնակված հայերը ձուկն օգտագործում էին զավակ ունենալու նպատակով. կրակի վրա կամ արևով չորացրած իշխան ձուկն աղում էին, դարձնում այլուր, մեղր էին խառնում և տալիս զավակ չունեցող կնոջը: Ավելի հիմնավոր միջոց էր համարվում կենդանի ձուկը. որոշ վայրերում փոքր, կենդանի ձուկն էր անմիջականորեն բեղմնավորողը, այլ տեղերում կարծում էին, որ նա զավակ ունենալու խոչընդոտն էր վերացնում: Երեխա ունենալու համար անզավակ կանայք լողանում էին Գոլիանք գյուղի փոքր եկեղեցու մոտի սրբազան իշխան ձկներով ջրամբարում: Այստեղի ջրով նաև հողն էին ցողում երաշտի ժամանակ անձրև բերելու և հողը բեղմնավորելու հույսով: Բացի դեղնախտից, տարբեր այլ հիվանդություններ է բուժում ձուկը՝ հում իշխանը կիսում էին և դնում կանանց թարախակաված կրծքին: Հիվանդ երեխաներին բուժելու համար լողացնելիս կենդանի ձուկ էին գցում տաշտի մեջ (ինչպես դեղնախտի դեպքում): Կանանց կաթը պակասելիս կամ կտրվելիս կերակրող մայրերին առանց աղի եփած ձուկ էին տալիս՝ այն առատ դարձնելու համար: Նույն նպատակով և նույն կերպ էին վարվում կովերի հետ: Երկու մասի բաժանած կամ մանր կտրատած իշխան ձկով բուժում էին ուռուցքները, կտտրվածքները, հոդախախտումները, աղեստամոքսային հիվանդությունները: Ջրզողությունը բուժելու համար հիվանդը փոքրիկ, կենդանի իշխան պետք է կուլ տար, որպեսզի այն պատռեր ջրով լցված պարկը և փրկեր հիվանդին: Սանամեր գյուղի հավատալիքների համաձայն գոյություն ունեւր ձկների մայր, որը մարդկային լեզվով էր խոսում: Նրա ձայնը վախեցնում էր ձկնորսներին և ստիպում էր հեռանալ իր բնակավայրից: Հին Միջագետքում ձկան և ձկնակերպ մարդու պատկերը ընդհանրապես

10 *Капанцян Гр.*, նշվ. աշխ., էջ 9:

11 *Топоров В. Н.*, Рыба. – В кн.: Мифы народов мира, т. 2. М., 1992, с. 391–393.

12 Հաղորդել է մանկավարժ, Ախալցխայի «Ինտելեկտ» հանրակրթական կոմպլեքսի հիմնադիր, բազմաթիվ գրքերի հեղինակ Լյուբա Մաթևոսյանը 2015 թ.:

բոլոր չար ոգիները պաշտպանող մոգական ուժ ունենալ¹³: Ձկների պաշտամունքը հարատևում է. մինչև այժմ Եդեսիայում (Ուրֆա), օրինակ, սրբազան ձկների ավազան կա:

Այսպիսով՝ պատահական չէ, որ առավելապես Կարնո հայերի վզնոցներն են զարդարում ձկնաձև կախիկները, վկայելով ձկան պաշտամունքի վաղեմի գոյությունը հավատալիքներում: Հիշատակելի են նաև տարբեր վայրերում պատրաստված բուժման ու գուշակության այն թասերը, որոնց կենտրոնի ձողին շարժվող ձուկ է ամրացված¹⁴: Պետք է ավելացնել, սակայն, որ ինչպես վիշապները, այնպես էլ ձկները հավատալիքներում երկակի բնույթ ունեն: Վ.Ն.Տոպորովը նշում է. «Ձուկը կարող է խորհրդանշել ոչ միայն պտղաբերություն, արգասավորություն, լիություն (միֆապոետիկորեն ի նկատի է առնվում ձկան խավիարը), սեքսուալ ուժ, իմաստություն, այլև սղություն, ժլատություն, սեռական պաղություն, անտարբերություն»¹⁵:

Վիշապների հատկանիշներից շատերը վերաբերում են և օձերին: Վիշապների կապը օձերի հետ ոչ միայն նախաշածկով է արտահայտվում, այլև նրանց բնույթով: Ժողովրդական հավատալիքներում, որոշ դեպքերում, նույնանում են սրանց ծագման արմատները՝ օձը մեծանալով դառնում է վիշապ: Բանասիրության մեջ տարբեր ձևերով է ի հայտ գալիս օձի վիշապ դառնալու գաղափարը, օրինակ «Արևհատ և Օձամանուկ» հեքիաթում. «Թաքավորը ... օցի ճուտ ա ունենում... Էտ օցի ճուտը օրական մենձանըմ էր, մի շապտվա վրին համարյա դառավ մի ուշապ»¹⁶: Վասպուրականի հավատալիքներում եթե օձը հարյուր տարվա ընթացքում մարդու երես չի տեսնում, այնքան է մեծանում, որ վիշապ է դառնում, մինչդեռ մարդ տեսնելիս հավում, մաշվում է¹⁷: Այսպիսով զարմանալի չէ, որ սրանց գործառույթներից շատերը համընկնում են:

Ինչ վերաբերում է խորհրդանշանին (ի նկատի ունենք S-ի ձևը), այն և՛ օձ է, և՛ վիշապ: Պատկերագրության մեջ ամենավաղ ժամանակներից եկող այս զարդաձևը, որը տարբեր չափսերով ու ձևավորումներով է հանդես գալիս, մի կողմից նման է իրական օձի հետքին հողի, ավազի վրա ու ջրի մեջ նրա շարժմանը, մյուս կողմից՝ պտուտահողմին, որն ավելի բնո-

13 *Робакидзе А. И.*, К вопросу о некоторых пережитках культа рыбы. – СЭ, 1948, N3, с. 120–121, 126.

14 *Իսրայելյան Ա.*, Մանկական եզակի ապարանջան. – Հայաստանի մայրաքաղաքները: Գիրք I. Վան, խմբ. Հ. Մարության, Երևան, 2013, էջ 258–259:

15 *Топоров В. Н.*, նշվ. աշխ., էջ 391–393:

16 *Ղանապանյան Ա.*, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Երևան, 1950, էջ 261:

17 *Լալայան Ե.*, Վասպուրական. – ԱՀ, գիրք XXV, 1914, էջ 60:

րոշ է վիշապի կերպարին: Տ-աձև պատկերը որպես վիշապի խորհրդանիշ է հանդես գալիս տարբեր ժամանակաշրջաններում՝ այդ թվում և Ք.ա. 5-րդ հազարամյակի ժայռապատկերներում, Ք.ա. 2-րդ հազարամյակի գործվածքներում, ի վերջո՝ 18–19-րդ դարերի Սյունիքի, Արցախի և Սեբաստիայի կարպետների վրա՝ մանրամասնված երկու կամ երեք եղջյուրներով և մեկական պոչով: Խոշոր վիշապանախաչերի միջև ոճավորված բուսանախաչեր են, իսկ մարմիններն ամբողջապես ծածկված են բազմաթիվ համաչափ, մանր վիշապանախաչերով, որոնք ակնհայտորեն բազմացման իմաստն են կրում: Ընդհանրապես հաճախ են առասպելական պատկերացումները զարդանախաչերի վերածվում դեկորատիվ արվեստի ստեղծագործություններում և ամենատարբեր՝ թեկուզ կենցաղային առարկաների վրա. դրանց թվին է պատկանում վիշապի վերոհիշյալ Տ-աձև նախաչը՝ տարբեր ոճավորումներով: Սա գորգարվեստում, ասեղնագործ և տարբեր այլ գործվածքներում շատ հաճախ ոչ միայն որպես գլխավոր զարդ է հանդես գալիս, այլև մյուս նախաչերի հետ միաժամանակ, առանց հատուկ շեշտադրման, սակայն, գործողներն, ամենայն հավանականությամբ, քաջ գիտակցելով են դրանք ստեղծել, իմանալով դրանց մոգական բարեբեր նշանակությունը:

Վիշապներով վզնոցների ու գորգերի նախաչերը, անկախ նյութից, պատրաստման վայրից և ժամանակաշրջանից, զուգորդվում են իմաստային նշված տարրերով: Օրինակ Հայաստանի պատմության թանգարանում պահպանվող N 9578 գորգը՝ գործված 1919թ. Արցախում (238 սմ x 125 սմ) կարելի է խորհրդանշական իմաստով համեմատել վիշապներով վզնոցների հետ: Գորգը ոչ միայն ամպանման վիշապների պատկերներ ունի, այլև նրանց հետ կապված մի շարք հավատալիքներ է բացահայտում. գորգի ողջ մակերեսի երկու միատեսակ, խոշոր ութանիստ նախաչերից յուրաքանչյուրի կենտրոնում, քառանկյան մեջ մեկ սվաստիկա կա, որի երկու բաղադրիչները տարբեր գույներ ունեն՝ սև և կարմրավուն՝ մուգ և բաց: Սրանք վիշապի մոտավոր Տ-աձև խորհրդանիշների ձևն ունեն, որոնք կենտրոնում հատվում են: Քառանկյան զագաթներից մեկական եռածայր ծիլ է դուրս է գալիս, իսկ չորս կողմերում չորս գույգ ամպանման օձերի կամ վիշապների նախաչեր կան: Նրանց ամեն գույգի մեջտեղից երեք ծաղիկ է դուրս գալիս՝ միացած շեղանկյունի կազմող ցողուններով: Խոշոր ութանկյունիներից դուրս՝ մուգ կարմիր հիմնադաշտի վրա գործված են կեռագարդերով շեղանկյունիներ, Տ-աձև բազմաթիվ մանր նախաչեր, երկու չորքոտանի կենդանի: Գորգը երիզված է ծաղկանախաչերի մեկ և նրա երկու կողմերում մեկական զիգզագ գոտիներով: Այսպիսով՝ ամբողջ գորգը

ծածկված է ու երիզված ջուր, բուսականություն, պտղաբերություն, ան խորհրդանշող զարդանախշերով, որտեղ չեն անտեսվել նաև կենդանիները: Ի դեպ, գորգերի այս խմբի բոլոր տարատեսակներն են, որ վիշապանախշերի կամ օձանախշերի կենտրոնից դուրս եկող ծաղկանախշեր ունեն, ծաղկազարդ երիզ և ջուր խորհրդանշող զիգագ գուտի:

Բնական է, որ ի տարբերություն օձերի, վիշապների ավելի մեծ թվով ոճավորումներով պատկերներն են տարածված՝ կապված նրանց ավելի բազմաբնույթ և ֆանտաստիկ լինելու հանգամանքի հետ: Գարեգին Սրվանձոյանցն ասում է. «Վիշապը թերևս յուր ահավորությամբ՝ ի հնումն պաշտված ալ լինի ի հայոց: Արդեն սովորաբար մարդիկ Աստուծո տեղ կը դնեին մեկ մը զայն՝ որ հաճույք և բարիք կը սփռեր, մեկ մ' ալ զայն՝ որմե երկյուղ և պատուհաս կը կրեին. վերջինեն են օձն և վիշապ»¹⁸: Բայց պետք է ընդգծել, որ օձն ու վիշապը նաև սկզբում նշած հաճույք և բարիք սփռողներն էին: Արդեն իսկ վիշապաձև զարդերն ու նախշերը դեկորատիվ արվեստում այնքան բարձր գեղագիտական արժեք ունեն, այնքան նրբաճաշակ են, որ միայն բարության գաղափարը կարող է այդ ձևով արտահայտվել, դեռ չասած՝ հավատալիքներում նրա բարիք բերող հատկանիշները: Վիշապի կերպարն ամբողջացնելու ճանապարհին էական է այն փաստը, որ ժողովրդական հավատալիքներում վիշապը կարող է ընկալվել նաև որպես մարդու հոգի: Սրա վկայությունն է Սասունի հետևյալ հանելուկը. «Ատամորթին հեղ հուշափին (վիշապ), թամքը տրած, հուշափ կնաց, թամքը մնաց (մեռնող մարդը և հոգին՝ հուշափը)»¹⁹:

Ինչպես օձն ու ձուկը, այնպես էլ վիշապը բուժելու կարողություն ունի. Վ. Պետոյանը գրում է. «Սասունի ավանդություններում մեծ տեղ են գրավում վիշապներն ու օձերը, որոնք դյուցազներգության և անմահության սիմվոլներ են հանդիսանում:

...Հարմոյի գոմի դիմաց, Խիբլկա կոչված աղբյուրի մոտից դեպի Կնկահոտ կոչված ձորը վիշապի գալարումներ պատկերացնող, ճերմակ կայծքարային մի ճանապարհ է երկարում: Դրան Հուշփի ճամփա էին ասում: Դա մոտ կես կիլոմետր երկարությամբ և երկու մետր լայնությամբ ձգվում է դեպի Գըռշիկ գագաթը: Ավանդաբար պատմում են, թե հսկա մի վիշապ անցնելով այդ ժայռերի վրայից, իր մարմնով ճեղքում է ժայռերը, ճանապարհ բաց անում և գնում Կնկահոտի ձորը, ուր և երկար ժամանակ ապրելիս է եղել ու այնտեղ էլ մեռել, դրա համար էլ այդ ճանապարհը Հուշփի ճամփա (վիշապի ճանապարհ) էր կոչվում: Երբ վիշապը մեռնում է,

18 Սրվանձոյանց Գ., Երկեր, հ. 1, Երևան, 1978, էջ 69:

19 Պետոյան Վ., Սասունի ազգագրությունը, Երևան, 1965, էջ 349:

մոտակա Էդգարդ գյուղի բոլոր մեղվանոցների մեղուները դուրս են թափվում, պարս տալիս ու գնում դեպի Կնկահոտի ձորը, թափվում վիշապի դիակի վրա, ամպի նման ծածկում նրա մարմինը... Էդգարդ գյուղի բնակիչները... զարմանքով տեսնում են հսկա վիշապի դիակը, որի մարմնի ամեն մի մասում մեղուններն են նստել և իրենց խայթոցներն ու վերջավորությունները մտցրել նրա մարմնի մեջ: Այդ տարի Էդգարդն առատ բերք է ստանում... այդ մեղրը, երբ հիվանդներն ուտում են, առողջանում են, կույրերի աչքը լույս է ստանում, ճաղատների գլուխները գեղեցիկ վարսերով են ծածկվում, հիլոտները (թոքախտավորները) քաջատոջ են դառնում»²⁰: Ի դեպ, եթե վիշապաձև վզնոցների սրածայր կախիկները թները ծալած, ոճավորված մեղուններ են, ստացվում է, որ զարդի բաղկացուցիչները միանգամայն համընկնում են այս ավանդության բովանդակության հետ:

Հարստություն տվող են վիշապները. բազմաթիվ օրինակներից կարելի է հիշատակել Արցախի «Փիս կնեգյը» հեքիաթը, որտեղ վիշապները ոչ միայն ոսկիներով լի պարկ են նվիրում հերոսին, այլև շատ միամիտ են ու զգուշավոր²¹:

Այստեղ՝ վզնոցների առիթով, ներկայացվում են օձերի, վիշապների և ձկների միայն բարիք բերելու ու չարից պաշտպանելու գործառնությունները: Սակայն բովանդակային առումով, ըստ էության, շատ ավելի բազմազան են նրանց դրսևորումները, քանի որ, օձը, խորհրդանշելով տրանսցենդենտալությունը, ստորերկրյա աշխարհի ներկայացուցիչ է, որը մշտապես գործ ունի վերերկրյա աշխարհի հետ²², ձուկը հակադիր հատկանիշներ ունի և նույնպես՝ տիեզերական ստորին ոլորտի հետ կապ, իսկ վիշապը պատկերացվում է ն որպես ստորերկրյա, ն՝ վերերկրյա, ն՝ երկնային՝ թռչող արարած:

ОЖЕРЕЛЬЯ С СИМВОЛАМИ ДРАКОНА

Астхик Израелян

Резюме

Армянские металлические (золото, серебро, недрагоценные металлы) ожерелья с «драконами» (вишапами) в 18–19-ом вв. и начале 20-го века были распространены, в основном, в Карине, Карсе, Ахалкалаке, Ахалцихе, Александрополе, Баязете, Сасуне, Муше, Шатахе, Арчеше, Тимаре, Зила-

20 Նույն տեղում, էջ 386–387:

21 Փիս կնեգյը. – ՀԺՀ, հ. V, Երևան, 1966, էջ 515–518:

22 Юнг К.Г. и фон Франц М.-Л., Хендерсон Дж.Л., Якоби И., Яффе А., Человек и его символы. М., 1997, с. 152.

не, Ване, Тифлисе. «Дракончики» литые, большая часть их подвесок изготовлена техникой литья, скани и зерни, некоторые – чеканные. Форма ожерелья с вишапами дошла до нас в неизменном виде по крайней мере с 7-го века до Р. Х., как свидетельствует ожерелье, найденное при раскопках в Зивие.

Подвески представленных ожерелий символизируют растительный мир, пчел, жуков, рыб и новолуние, которые семантически связаны с драконами. В армянской традиции вишапы изображались на камне, в миниатюрах старинных рукописей и предметах, изготовленных из различных материалов. Верования, связанные с образом дракона и культом водоемов, характерны для тех земледельческих народов, хозяйство которых было основано на искусственном орошении.

Ключевые слова: ожерелье, дракон, рыба, вода, луна, флора, литье, скань, зернь, чеканка, лечение, богатство.

NECKLACES WITH DRAGON SYMBOLS

Astghik Israelian

Summary

Armenian metal (gold, silver, non-precious metals) necklaces decorated with dragons were widespread in Karin, Kars, Akhalkalak, Akhaltskha, Aleksandropol, Bayazet, Sasoon, Moosh, Shatakh, Archesh, Timar, Zealan, Van, Alexandropol, and Tiflis in the 18th–19th centuries and the beginning of the 20th century. The “dragons” on necklaces were cast, while the dragon-shaped pendants were made by casting, engraving, double-threading, granulation, etc.

An example of such a necklace found in Ziviye during archaeological excavations, suggests that the origin of the dragon motif found on necklaces of the 18th – 20th century can be traced back to at least the 7th century B.C. The necklaces with dragons have pendants depicting various objects, such as bees, beetles, fish, the new moon, and vegetation. These have an ideologically connection to the dragons. In Armenian tradition, dragons were represented on objects made of different materials, in miniatures of manuscripts, and on carved stone. The beliefs connected with dragons and the worship of water reservoirs are characteristic to the agricultural peoples, whose subsistence economy was based on artificial irrigation.

Keywords: necklace, dragon, fish, flora, water, moon, casting, filigree, granulation, engraving, healing, wealth.